

KUML
2000

KUML 2000

KUML 2000

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Jesper Laursen

*Omslag: Louise Hilmar
Korrektur: Anne Lise Hansen
Tilrettelægning: Narayana Press
Tryk: Narayana Press*

*Skrift: Bembo 12/13
Papir: 115 g Arctic Silk*

Copyright © 2000 Jysk Arkæologisk Selskab

*ISBN 87-88415-08-2
ISSN 0454-6245*

Indhold/Contents

<i>Else Roesdahl</i> : Kurt Schietzel – Worsaae-medailen 1. juni 2000	7
Kurt Schietzel – the Worsaae Medal 1st of June 2000	9
<i>Niels H. Andersen</i> : Kult og ritualer i den ældre bondestenalder	13
Cult and Rituals in the TRB-Culture	49
<i>Keld Møller-Hansen og Henrik Høier</i> : Næs – en vikingebebyggelse med hørproduktion	59
Næs – a Viking Age settlement with flax production	87
<i>Martin Borring Olesen</i> : Trelleborg eller ej? – om den skånske trelleborgs tilknytning til de danske ringborge	91
A Viking fortress? On the possible connection between the Trelleborg fortress in Scania and the Danish Viking fortresses	109
<i>Ole Schiørring</i> : En middelalderby forandrer sig – hovedresultater fra ti års udgravninger i Horsens	113
The change of a medieval town – the main results from a ten-year excavation campaign in Horsens	147
<i>Helle Henningsen</i> : Middelalder i Fjand	151
Medieval Fjand	196
<i>Ann Bodilsen</i> : Testrup kirke og hospital	199
Testrup Church and Hospital	234
<i>Hanne Dahlerup Koch</i> : Middelalderens gader	239
Medieval streets	304
<i>Lis Rømer Trier</i> : Lodning med sølvsalte – en hidtil ubeskrevet loddemetode fra oldtiden?	307
Soldering using nitrate of silver – A previously undescribed prehistoric soldering method?	312
Anmeldelser	313
Jysk Arkæologisk Selskab 1998	367
Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter	371

En middelalderby forandrer sig

– hovedresultater fra ti års udgravninger i Horsens

Af OLE SCHIØRRING

Horsens eller Horsenes (Hestenæsset), som navnet var indtil ca. 1500, har siden vikingetiden ligget placeret på det lille næs, der afgrænses af Nørrestrand mod nord, Stensballesund mod øst og fjorden mod syd. Bebyggelsen var velplaceret på næssets skrånende sydside, hvor bakkerne mod nord beskyttede den mod vestenvinde, og hvor selv ikke den hårde østenvind har kunnet rejse større bølger på grund af fjordens snoede forløb og mange flak. Besejlingsforholdene var gode og man kunne søge ly i en arm af Bygholm å, der løb langs næssets sydkant, og som gennem hele den ældste byhistorie kom til at fungere som byens havn. Lige vest for den ældste bebyggelse løb den vigtige hovedvej, der forbandt de østjyske middelalderbyer med Vejle mod syd og Århus mod nord. De trafikale betingelser var således idéelle for en bebyggelse, og ydermere skulle rejsende på deres færd nødvendigvis helt ind gennem byen, idet Bygholm enge og fugtige områder i byens vestlige del, naturligt ledte rejseruten ind på næssets tørre land.

Det økonomiske fundament for byen var fra begyndelsen at finde i det frugtbare landbrugsland, der omgav den. Områderne på begge sider af fjorden og et stykke ind i landet mod vest, har siden forhistorisk tid bragt velstand til hele området. I middelalderen var det primære økonomiske grundlag en stor landbrugsproduktion, hvoraf en del blev eksporteret til blandt andet de nordtyske hansestæder. Landbrug og handel blev således den dynamiske drivkraft for byens topografiske udvikling – en udvikling arkæologien nu har kastet nyt lys på.

Grundlaget for udforskningen af byens historie og den ældste bebyggelses udvikling var gennem mange år baseret på de udsagn, der kunne hentes i de få, stående bygninger fra middelalderen samt fra de skriftlige kilder. De bevarede bygningsmæssige levn fra middelalderen begrænses i dag til byens to middelalderkirker, nemlig Skt. Jakobs kapel på Torvet, nuværende Vor Frelsers kirke påbegyndt i perioden 1200–1225, samt Klosterkirken øst herfor, der i middelalderen var kirke for et gråbrødre-

kloster grundlagt 1261. Herudover er kun bevaret det meste af en stenbygget og hvælvet middelalderlig kælder under huset Søndergade 41. At så lidt har overlevet skyldes først og fremmest byens rigdom og formåen i 1700- og 1800-årene, da købmænd nedrev det meste af den centrale by og opførte store købmandsgårde i stedet. Omfanget af det skriftlige kildemateriale, der belyser topografiske forhold i Horsens, er også beskedent.

Da Projekt Middelalderbyen, under Statens humanistiske Forskningsråd, i 1980 fremlagde Horsens topografiske udvikling på baggrund af det daværende tilgængelige kildemateriale, tolkede man byen som en nogenlunde statisk bebyggelse grundlagt i 1100-årene, omgivet af vold og grav og med en bebyggelsesmæssig udvikling gennem middelalderen, der langsomt udfyldte de oprindelige byrammer. Den største problemstilling dengang var udviklingen i byens komplicerede kirketopografi.¹

Samtidig var man imidlertid opmærksom på, at skulle der indhentes ny viden om byen, så skulle det ske gennem intensive arkæologiske undersøgelser, når en lejlighed gjorde det muligt. Horsens har ikke en årelang tradition for byarkæologi, skønt den lokale amatørarkæolog Aage Simonsen allerede i 1920'erne gjorde en stor og vigtig indsats. Han påviste og udgravede middelalderborgen Bygholm, han undersøgte resterne af byens Helligåndshus på Søndergade og foretog snit i den middelalderlige bygrav.² Dette arbejde blev imidlertid ikke fulgt op gennem de følgende årtier, da en række områder i midtbyen, hvor der var foretaget nedrivninger af ejendomme, kunne have givet arkæologiske resultater af uvurderlig betydning.

Medens man i mange andre danske byer gennem 1960'erne og 1970'erne intensiverede eller opbyggede det byarkæologiske arbejde, blev der i Horsens kun udført få og spredte undersøgelser, hvoraf kun en enkelt udgravning blev publiceret.³

Dette ændrede sig fra midten af 1980'erne, hvor også byområdet blev en naturlig og integreret del af Horsens Museums arkæologiske arbejdsområde.⁴

Kloakudgravninger gav nye muligheder

I tidsrummet 1991-93 fik Horsens Museum mulighed for arkæologiske undersøgelser af hidtil ukendte dimensioner. Kloaknettet i den indre bydel skulle totalt omlægges, således at kommunen kunne opfylde intentionerne i bl.a. Vandmiljøplanen. Samtidig ønskede byrådet at etablere byens hovedstrøg Søndergade som gågade, og derfor skulle opgravningsarbejdet i midtbyen – det vil sige hele den middelalderlige bykerne – foretages kontinuerligt og inden for en meget snæver tidshorisont. For at tilfreds-

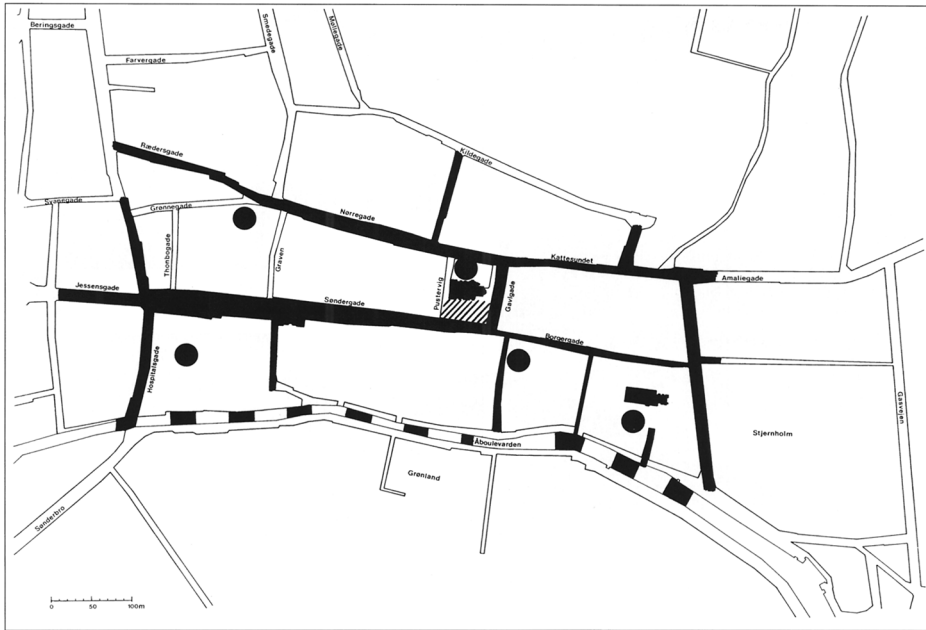

Fig. 1. Kort over midtbyen i Horsens med markering i sort af de udgravede gader i perioden 1991-93. Nuværende gadenavne er angivet, og med udfyldte cirkler er vist enkeltudgravninger. Den middelalderlige å-havn blev opfyldt i 1903 og ligger under den nuværende gade Åboulevarden. Tegning: Ina Holst.

A map of Horsens' centre with the modern street names. The roads excavated in 1991-93 are black. Black spots indicate small individual excavations. The medieval harbour in the mouth of the small river was filled in in 1903. It now lies under the present Åboulevarden street. Drawn by Ina Holst.

stille byens borgere og tilgodesede de handlende blev hele projektet gennemført på under to og et halvt år.

Kloaknettets udskiftning betød gravede grøfter på 3 m's bredde og 3 m's dybde, samt supplerende ledningsarbejder for vand, el, fjernvarme og telefon og i de planlagte gågader også totalafgravning for ny bundsikring og gadebelægning (fig. 1).³

På et meget tidligt tidspunkt i planlægningsfasen indgik museet i et tæt samarbejde med kommunens kloakafdeling omkring koordinationen og indarbejdelsen af de arkæologiske interesser ved det store anlægsarbejde. Da Horsens, som nævnt ovenfor, var en jomfruelig by set med byarkæologiske øjne, var det vigtigt at udarbejde en fremgangsmåde, hvor alles interesser blev optimalt tilgodeset, men hvor det også blev klart, at museet ikke kunne følge museumslovens intentioner til det yderste.

Der blev udarbejdet en model, således at museet forud for det egent-

Fig. 2. Forud for de lange kloakgravninger udlagde museet en række prøvegravninger. På hjørnet af Rådhusgade/Søndergade skulle prøvegravningen opnå kontakt med byens grav og datere eventuel bebyggelse. Foto: Horsens Museum.

Previous to the sewerage work, Horsens Museum made a number of trial excavations. The purpose of the trial excavation on the corner of the Rådhusgade/Søndergade streets was to gain contact with the moat and to date a possible settlement. Photo: Horsens Museum.

lige anlægsarbejde kunne udvælge og udføre en række prøveudgravninger, placeret på steder, hvor det på forhånd var sandsynligt, at man ville støde på anlæg – og her blev spor af byens befæstning prioriteret højt (fig. 2). De mindre felter skulle forud for undersøgelserne i kloakgrøften først og fremmest give oplysninger om kulturlagens karakter og datering, således at de efterfølgende og gennemgående profiler kunne sammenkøbes. De små prøvefelters informationsværdi viste sig dog siden hen ikke at være særlig stor.

I selve kloaktracéet blev indsatsen koncentreret om profilundersøgelser og -iagttagelser, således at samtlige snit gennem den middelalderlige by er dokumenteret. Med jævne mellemrum blev omhyggeligt udgravet "søjler" gennem kulturlagene, således at dateringsmateriale er fremkommet overalt.

Profilforløbene gennem gaderne er desuden suppleret med oplysninger fra de mange stikledninger til gadernes ejendomme. Disse ledninger var, trods deres ringe bredde, den eneste mulighed for at få et indblik i selve bebyggelsen langs gaderne.

Fig. 3. Udgravningerne foregik under store vanskeligheder. Foto fra Søndergade, hvor kloakgrøften er gravet og igen opfyldt, før arkæologerne begynder dokumentationen af kulturlagene i grøftens sider. Foto: Horsens Museum.

The excavations took place under difficult conditions. Photo of the Søndergade street, where the sewerage ditch was dug and filled in again before the archaeologist began documenting the culture layers in the sides of the ditch. Photo: Horsens Museum.

Det daglige udgravningsarbejde foregik i tæt samarbejde med de skiftende entreprenører, der med deres maskiner rykkede mellem 10–40 m frem om dagen. Herefter havde udgravningsholdet én arbejdsdag til at registrere profilerne, inden grøften igen blev opfyldt (fig. 3). Stødte man på anlæg, der blev anset for arkæologisk interessante, blev der udført supplerende undersøgelser. De meget vanskelige forhold og tidspresset for udgravningsholdet blev yderligere forstærket af, at entreprenørerne arbejdede i forskellige gadestrækninger på samme tid.

To steder i byen fik museet imidlertid mulighed for at forlade grøfterne og lave egentlige fladegravninger. Dels på en del af Søndergade, hvor al kulturjord skulle fjernes før etableringen af den nye gågade og dels på Torvet ved Vor Frelzers kirke, hvor museet fik mulighed for at udgrave samtlige 1200 kvadratmeter i sommeren 1992. Den overvejende del af de fundne genstande fra udgravningerne kommer netop fra de to fladegravninger. Både før og efter de store gadeudgravninger er der foretaget enkelte udgravninger rundt omkring i byen, hvorfra resultaterne nedenfor vil blive inddraget.

Den anvendte fremgangsmåde havde både sine fordele og sine ulemper. Fordelen var, at der blev etableret en række tværsnit gennem hele byområdet, hvor det var muligt at erkende den overordnede udvikling i forhold til middelalderens forskellige perioder og påvise en række markante forandringer i byplanen. Dette bybillede vil sammen med dateringsrammen fremover kunne danne grundlag for en prioritering og planlægning af kommende udgravninger i midtbyen.

Ulempen var, at de 6-7 km lange kloakgrøfter ikke kunne give de optimale arkæologiske oplysninger sammenlignet med fladegravninger. Endvidere betød tidspresset, at der på visse strækninger måtte arbejdes i et så højt tempo, at blandt andet levnene fra vikingetiden ikke fik så omhyggelig en udgravning, som tilfældet ville have været under normale omstændigheder.

I dag er hovedparten af de middelalderlige gader i Horsens sammen med Torvet gennem- og bortgravet. Resultaterne har ændret væsentligt på opfattelsen af middelalderbyen Horsens med hensyn til alder og topografisk udvikling, og i det følgende skal fremlægges hovedresultaterne fra disse omfattende undersøgelser.⁶

Vikingetidens Horsens

Udgravningerne gav for første gang kendskab til en bebyggelse fra vikingetiden under det middelalderlige Horsens. I Borgergade (fig. 4) fandtes 6 grubehuse, der lå ved siden af hinanden og på en linie med samme orientering som gaden. På grund af forholdene kunne kun et enkelt af husene udgraves. Det var et hus af almindelig type med en længde på ca. 3 m med en tagbærende stolpe for hver ende. Fundmaterialet i den nederste del i fylden bestod af skår fra halvkuglekar, et klæberstensskår, skår af et Pingsdorffkar samt spor efter formodet bronzestøbning. Grubehusene, som må dateres til 2. halvdel af 900-årene, har antagelig været del af en større gård, beliggende i området nord for gaden. På baggrund af de fundne grubehuse er det vanskeligt at sige noget om denne tidlige bebyggelses karakter og omfang. Det beskedne fundmateriale adskiller sig ikke fra de samtidige fund, vi har fra vikingetidens landsbyer, og intet peger endnu på, at bebyggelsen rummer specielle handelsfunktioner, der gør den til andet end en landsby. Lige så lidt kan siges om bebyggelsens omfang, men fund fra vikingetid ved udgravninger på Klosterkirkens areal syd for Borgergade i sommeren 1999 kan antyde, at området ned mod å-havnen også var inddraget i vikingetidsbebyggelsen.⁷

Om denne bebyggelse har været befæstet, kunne udgravningen ikke godtgøre, men et naturligt værn blev påvist lige vest for grubehusene. Her udgravedes en 3 m dyb og 20 m bred naturlig rende, der løb langs

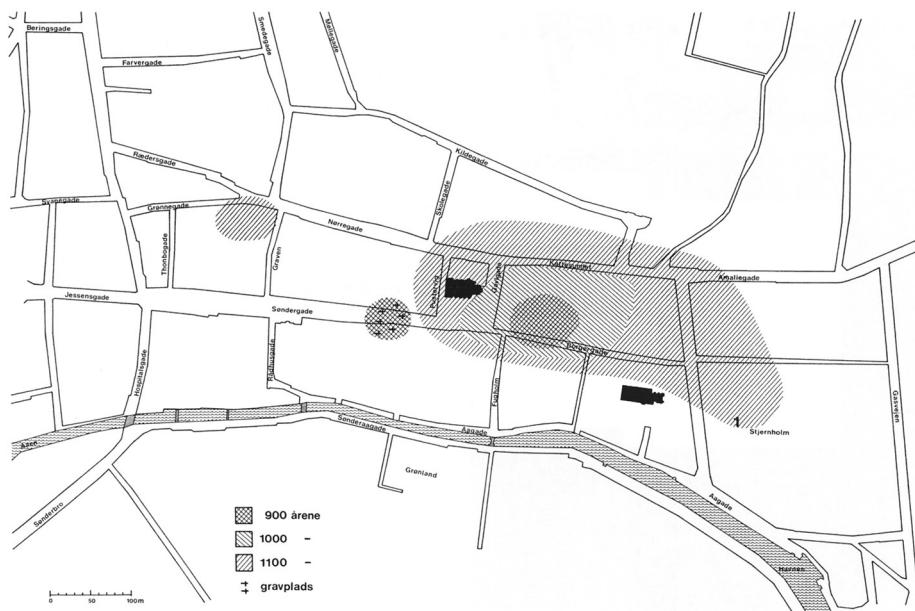

Fig. 4. Horsens 900-ca.1200. Byens nuværende to kirker er indtegnet som pejlepunkter i forhold til nutidens bybillede. 1-tallet angiver den ældste sognekirkes formodede placering i den østlige bydel. Tegning: Ina Holst.

Horsens during c 900-1200 with the two present churches indicated. 1 is the supposed situation of the first parish church in the eastern part of the town. Drawn by Ina Holst.

gaden Fugholms østside og på tværs af Borgergade. Renden har i vikingetiden været vandfyldt og fået sit vand fra de kildeholdige bakker nord for Horsens. Senere byudvikling medførte, at renden blev fyldt op i 2. halvdel af 1100-årene. En tilsvarende afskærmning mod øst er endnu ikke påvist.

Bebyggelsens gravplads blev fundet 200 m vest for de udgravede grube-huse under den nuværende Søndergade og blev udgravet på en uge under vanskelige vinterforhold i 1991 (fig. 5). Der blev udgravet fjorten jordfæstegrave, og heraf var der bevarede skeletrester i ti af dem.

En gennemgang af profilerne i Søndergade viste, at gravpladsen sandsynligvis indeholder flere begravelser. Der blev her dokumenteret yderligere 23 nedgravninger med en karakter og en fyld svarende til de udgravede begravelser (fig. 6). Disse nedgravninger blev ikke berørt af anlægsarbejdet og derfor ikke undersøgt nærmere.

Gravene og de registrerede nedgravninger lå alle placeret øst for en påvist og udgravet nord-sydgående grøft, der blev fundet ud for Søndergade 28. Der kan her være tale om gravpladsens vestre afgrænsning, og er

Fig. 5. Under vanskelige forhold i vinteren 1992 blev vikingetidsgravpladsen udgravet. Foto af en kistebegravelse, som var den mest almindelige gravtype på den undersøgte del af gravpladsen. Foto: Horsens Museum.

The Viking burial ground was excavated under difficult conditions in the winter of 1992. The photo shows a coffin burial, which was the most ordinary grave type in the investigated part of the burial place. Photo: Horsens Museum.

dette tilfældet, bliver udstrækningen øst-vest på minimum 150 m. Hvor stor udbredelsen har været mod syd og nord kan ikke afgøres, men det forlyder, at man fandt skeletrester ved bygningen af Søndergade 47 i 1934-35. Der kan således være tale om en gravplads af en vis størrelse, der næppe kun har været benyttet af en enkeltgård.

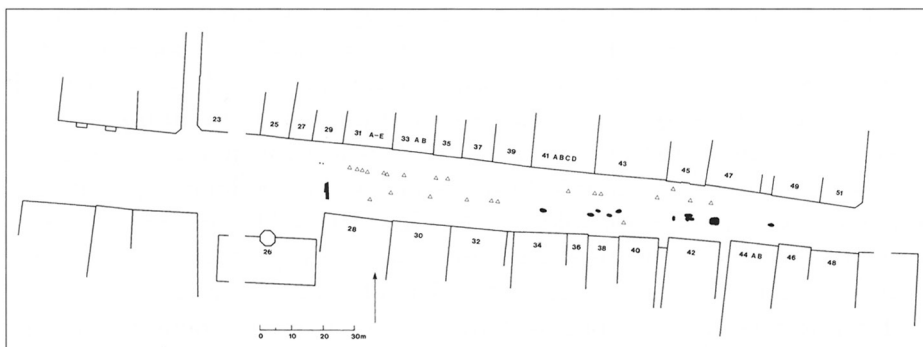

Fig. 6. Plan med angivelse af gravpladsens mulige udstrækning. Med sort er angivet de undersøgte grave. Med trekanter de registrerede nedgravninger, og ud for nr. 28 er angivet gravpladsens formodede afgrænsningsgrøft. Tegning: Ina Holst.

Plan indicating the possible extent of the burial ground. The investigated graves have a black signature. Triangles indicate registered burials, and the supposed boundary ditch of the burial ground is indicated outside no. 28. Drawn by Ina Holst.

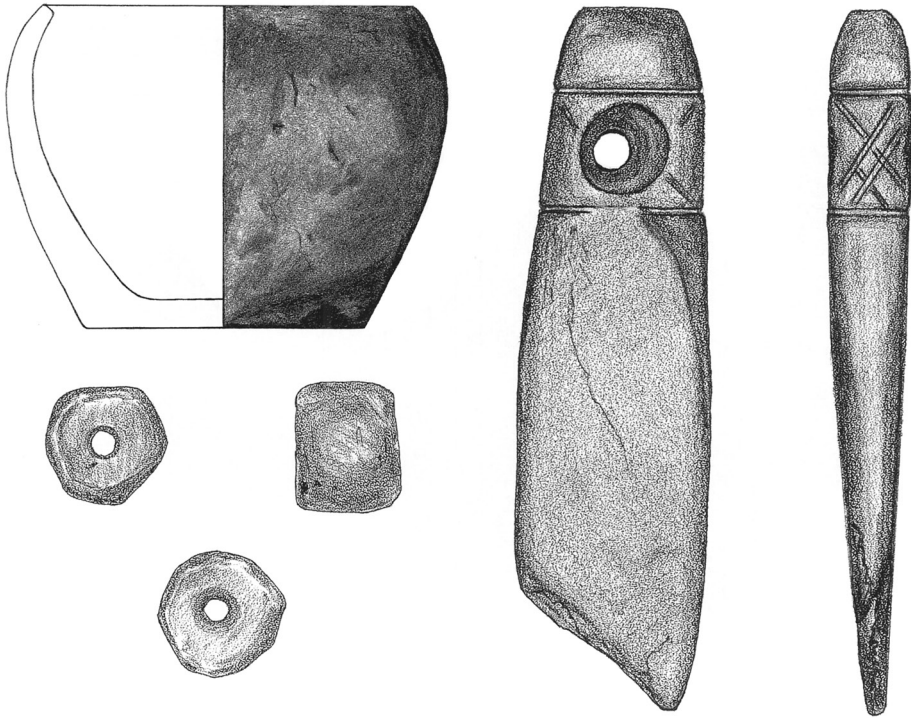

Fig. 7. De fundne gravgaver fra kammergraven. Lerkarret tegnet i 1:2 og de øvrige i 1:1. Tegning: Lizzi Nielsen.

The grave goods found in the grave chamber. The drawing of the vessel is in scale 1:2, the other items are drawn in scale 1:1. Drawn by Lizzi Nielsen.

Størsteparten af begravelserne, der alle var jordfæstegrave med den af-døde liggende i rygleje, lå orienteret øst-vest, mens nogle få lå nærmest nord-syd. Flertallet af begravelserne var kistegrave og her fandtes spor af både bul- og plankebyggede grave, som de kendes fra andre af vikingetidens gravpladser.⁸ To af begravelserne skilte sig ud fra de øvrige og skal her fremhæves.

Den ene var en plankebygget "kammergrav" med lodretstillede vægplanker og vandretliggende gulv- og loftsplanker. Graven målte i plan $2,5 \times 1,5$ m og højden kunne ikke fastlægges. Der var ikke bevaret skeletrester, men modsat de øvrige begravelser var den en af de få med flere gravgaver, skønt de var beskedne. I graven lå et lerkar med indadbuget mundingsrand, en lille grøn glasperle samt en hvæssesten med ophængningshul og ornamentik omkring dette (fig. 7).

Fig. 8. De to formodede trælkvinder fra gravpladsen. Foto: Horsens Museum.

The supposed slave women in the burial ground. Photo: Horsens Museum.

Gravgaver blev ellers kun fundet i to andre grave, og i begge tilfælde var der kun tale om en jernkniv.

Den anden grav var vidt forskellig fra den omhyggeligt udførte kammergrav. I en uregelmæssigt gravet grube var nedlagt to skeletter. De lå på maven og oven på hinanden med fødderne i hver sin retning og med optrukne ben og hovedet dybest (fig. 8). Deres stilling antyder, at de ved begravelsen var bundet på hænder og fødder. Undersøgelse på Antropologisk Laboratorium har vist, at der er tale om to kvinder, der aldersmæssigt er over 35 år. De to begravede kvinder lå i klar sammenhæng med en almindelig kistebegravelse, der rummede en mand. Det er nærliggende at tolke denne begravelse som en trællegrav, hvor de to trælkvinder har fulgt deres husbond i døden. Lignende fund af trællegrave er ikke ukendt, men heller ikke særligt udbredt på periodens andre gravpladser.⁹

Om den fundne gravplads, der skal dateres inden for 900-årene, er hedensk eller kristen er vanskelig at afgøre, men den sidst omtalte grav tyder på en ikke-kristen tankegang. Der kan naturligvis være tale om overgangstiden fra den ene tro til den anden. De manglende gravgaver i flertallet af begravelsene og gravenes skiftende orientering kunne være udtryk for, at vi befinder os i en overgangsperiode.

Fig. 9. Snit gennem den fundne skelgrøft i Borbergade. Den skærer ned i fylden fra et af de ældre grubehuse og skal dateres til 1000-årene. Foto: Horsens Museum.

A section through the 11th century boundary ditch in the Borbergade street. It cuts through the filling of one of the older pit houses. Photo: Horsens Museum.

1000-årene

Der begynder således at danne sig et arkæologisk billede af Horsens i 900-årene, men knap så stor er vores viden om den efterfølgende periode i 1000-årene (fig. 4). I Borbergade fandtes en skelgrøft over de undersøgte grubehuse. Dateringen til 2. halvdel af 1000-årene hviler på kun et enkelt fundet skår (fig. 9). Grøften kan have dannet skel for en bebyggelse nord for, og den har for øvrigt samme placering som det matrikelskel, der først blev opgivet i 1920'erne. Syd for denne grøft, som kunne følges et godt stykke i Borbergade, fandtes en række samtidige sand- og gruslag, der tolkes som gangflader eller veje. Ved den store fladegravning på Torvet blev udgravet resterne af et 27 m langt og 7 m bredt, krumvægget langhus (fig. 10), der ud fra sin form skal dateres til den senere del af 1000-årene. Den øvrige del af periodens bebyggelse skal antagelig først og fremmest søges i området øst for torvet og nord for Borbergade.

1100-årenes Horsens

I dette århundrede bliver Horsens møntsted, da kongerne Svend Grathe og Valdemar den Store lader slå mønter, henholdsvis med indskriften "Hors" og "Regis Horsenes" (Kongens Horsens). Om mønterne er slået

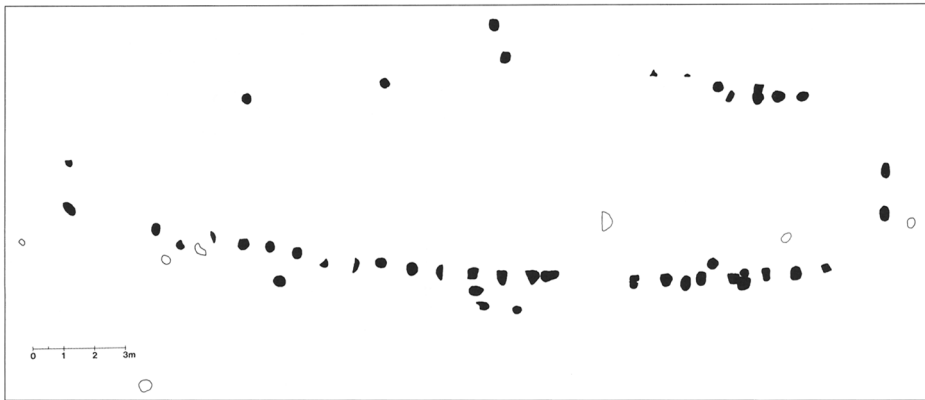

Fig. 10. Plan af det udgravede langhus på Torvet. Huset kunne ud fra formen dateres til slutningen af 1000-årene. Tegning: Ina Holst.

A plan of the longhouse excavated in the town square. The shape of the house dates it to the late 11th century. Drawn by Ina Holst.

på en kongelig ejendom i byen vides ikke, men er det tilfældet, skal den nok søges i området omkring det kongelige Skt. Jacobs kapel, nuværende Vor Frelsers kirke.

På dette tidspunkt har byen et stykke tid haft en sognekirke, Vor Frue, hvis placering endnu ikke kendes. Den blev nedrevet i 1540, og indtil dette år fungerede dens kirkegård som byens almindelige begravelsessted. Fund af mange skeletter tyder på, at kirken skal søges i bebyggelsens østlige del (fig. 4,1), hvor johanitterordenen senere i 1300-årene grundlagde et kloster efter at have fået sognekirken foræret af Valdemar Atterdag.¹⁰

Det er også i 1100-årene, at byen optræder på det verdenskort, der blev udarbejdet af den arabiske geograf Al Idrisi. I 1154 aftegner han den da kendte verden på en række sølvtavler ved normannerhoffet i Palermo på Sicilien. Kun få danske byer, og slet ikke de største og vigtigste, er medtaget på kortet, men blandt dem er Horsens. Al Idrisi betegner i sin medfølgende tekst Horsens som "en lille smuk by".¹¹

Det billede, de arkæologiske udgravninger tegner af byen fra denne periode, er ikke særligt sammenhængende, idet kun få og spredte vidnesbyrd hidtil er blevet påvist. Det bebyggede område synes udvidet i forhold til bebyggelsen i vikingetiden, og kerneområdet ligger fortsat omkring Borberggade og vestpå mod den omtalte sognekirke Vor Frue. Omkring det tidligere omtalte fugtige område i Borberggade fandtes spor af et træbelagt vejstykke, som bestod af vandretliggende planker. I alt fem lag over hinanden blev undersøgt, og de kan alle dateres ved hjælp af dendrokronologi til at stamme fra 2. halvdel af 1100-årene (fig. 11). Øst herfor lå flere vejhorisonter af grus og sand, og en enkelt horisont, hvori fandtes Pings-

Fig. 11. Plankebyggede vejstykker fra Borgergade. Der blev under vanskelige forhold fundet fem lag, der alle dendrokronologisk kan dateres inden for 1100-årene. Foto: Horsens Museum.

Plank-built road sections from the Borgergade street. Five layers were excavated under difficult conditions. All have been dated to the 12th century using dendrochronology. Photo: Horsens Museum.

dorfskår, kunne følges over ca. 120 m. I samme gade blev registreret et enkelt hus fra 1100-årene, og stikledninger ind på grundene mod nord viste spor af flere huse. Der er, så vidt det kan afgøres i de smalle grøfter, tale om plankebyggede samt lerklinede huse, uden at der kan siges noget om konstruktionsdetaljer.

Omfanget af 1100-årenes bebyggelse og dens udstrækning er det på nuværende tidspunkt ikke muligt at anslå ud fra de hidtidige udgravninger. At billedet måske er mere nuanceret, end gravningerne umiddelbart lader ane, viser fund af bebyggelse i området ved Mælketorvet, som ligger et godt stykke mod vest i forhold til det hidtidige påviste bebyggelsesområde (fig. 4). Her blev fundet rester af et hus med vægge, gulve og ildsted samt en brønd. Huset havde en størrelse på 5×12 m og havde lerklinede vægge. En dendrokronologisk datering peger på 2. halvdel af 1100-årene for opførelsen af dette hus (fig. 12). Funktionstiden har ikke været lang, og da huset blev sløjftet, ændrede området karakter. Over huset lå regulære affaldslag, der er helt uden elementer fra bebyggelse og må tolkes som en art renovation. Området kommer ikke til at fungere med bebyggelse før efter middelalderen, og grunden hertil skal søges i anlæggelsen af byens grav og vold (se nedenfor) og de forandringer, der de kommende perioder skulle præge bybilledet i det middelalderlige Horsens.

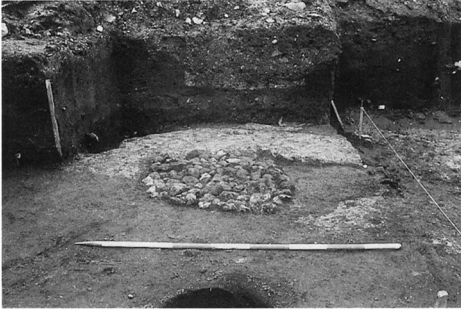

Fig. 12. Cirkelformet ildsted fra et hus ved Mælketorvet. Huset er dateret til 1100-årenes sidste halvdel. Foto: Jørgen Schmidt-Jensen.

A circular fireplace from a house near the Mælketorvet square. The house dates from the second half of the 12th century. Photo: Jørgen Steen Jensen.

Store forandringer i 1200- og 1300-årene

I disse århundreder gennemgik Horsens en kolossal udvikling, der forandrede byen fra at være en "landsby-præget" bebyggelse til at blive en middelalderlig handelsby i nordeuropæisk forstand.

Hvornår denne udvikling startede kan endnu ikke helt afgøres, men allerede i 1200-årene sker markante forandringer i bybilledet. Omkring 1225 opføres et kongeligt kapel ved det nuværende Torvet, indviet til Skt. Jacob (nuværende Vor Frelsers kirke). Dette kapel, som kongen har patronatsretten til, kan muligvis have været bygget i tilknytning til kongens ejendom i Horsens. Lidt senere, nemlig i 1261, grundlægges et gråbrødre-kloster i Borberggade (fig. 13,4), baseret på den jord med ejendomme, som Ridder Niels til Barritskov indtil da ejede på sydsiden af Borberggade.¹² På samme tid fungerede antagelig også byens Skt. Jørgensgård, der lå placeret vest for byen ved den vigtige udfartsvej sydpå mod Vejle (fig. 13,3). Fra denne periode fandtes i Borberggade flere bebyggelsesspor i profilsiderne. Flere vejlag samt huse og et plankeværk blev iagttaget, dog uden mulighed for nærmere undersøgelse. I Søndergade og Nørregade fandtes spredte gruber, der også stammede fra 1200-årene.

De mest radikale forandringer i byens topografi sætter imidlertid ind i tiden lige omkring 1300. Udgravningerne viser, at der på dette tidspunkt er udlagt en helt ny byplan, der kom til at forøge det samlede byareal væsentligt, men som samtidig afskar ældre byområder mod øst fra den nye by.

Med det kongelige Skt. Jacobs kapel som centrum skabtes det bybillede, der i store træk udgør nutidens bymidte (fig. 13). Byområdet blev udvidet mod vest, og her blev anlagt de helt nye gader Søndergade, Nørregade og Kattesund samt mod syd-øst måske de mindre gader Fugholm og Badstuestræde, der førte fra hovedstrøget til byens å-havn. Sidstnævnte gader kan eventuelt være ældre, men ingen arkæologiske fund viser det. Samtidig anlægges den store og centrale torveplads syd for Skt. Jacobs kapel.

På Torvet og i samtlige gader, dog undtagen den gamle bebyggelses

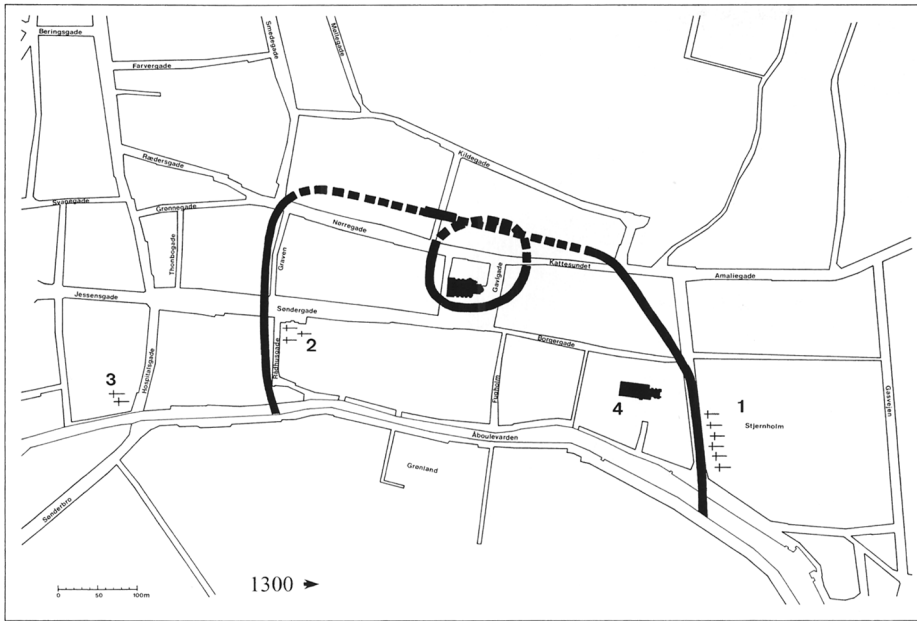

Fig.13. Plan som viser udbredelsen af byen efter forandringerne i begyndelsen af 1300-årene. Byens gamle sognekirke 1. Vor Frue er blevet afskåret fra byområdet af den nyanlagte grav. I dette område grundlægges efter 1351 et johanitterkloster. Den lokale befæstning omkring nuværende Vor Frelsers kirke er angivet sammen med bybefæstningen, selvom der ikke er samtidighed. 2. Helligåndshus, nævnt i skriftlige kilder fra senmiddelalderen, men fund af murede grave med hovedrum viser, at det kan stamme fra 1200-årenes midte. 3. Skt. Jørgensgården, antagelig fra 1200-årene. 4. Gråbrodrenes kirke og kloster, grundlagt i 1261. Tegning: Ina Holst.

A plan showing the extent of the town after the changes in the early 14th century. The old parish church, the Church of Our Lady (1), was cut off from the town area by the newly constructed moat. In this area a monastery belonging to the Order of St. John of Jerusalem was founded after 1351. The local fortification around the present Church of Our Saviour has been indicated, as has the town fortifications – although they were not contemporary. 2. The hospital, which is mentioned in written sources from the late Middle Ages. However, the find of brick-built graves with a niche for the head suggests a mid-13th century dating. 3. The leprosy hospital, probably from the 13th century. 4. The Franciscan monastery founded in 1261. Drawn by Ina Holst.

hovedstrøg Borgergade, anlægges på stort set samme tidspunkt en ensartet belægning for færdslen i byen. Den naturlige muldjord afgraves til undergrund og herefter udlægges en pikstensbrolægning af små sten (fig. 14). De nye middelalderlige gader havde ved deres første etablering samme bredde, som gaderne i dag, hvilket overraskende nok også gjaldt den meget brede Søndergade, der ved anlæggelsen havde en bredde på 20 m. Udgravningerne viste imidlertid, at der også senere i middelalderen havde været behov for at inddrage en del af det oprindelige gadeareal til husbyggeri, ligesom de første brolægninger flere steder i byen meget hurtigt blev erstattet af nye (fig. 15). I dag udgør denne pikstensbrolægning

Fig. 14. Overalt i den "nye" by blev brolægninger af denne art udlagt i gaderne og på Torvet i tiden omkring 1300. Brolægningen lå placeret på undergrundssand, efter at ældre kulturlag eller det oprindelige vækstlag var bortgravet. Foto: Horsens Museum.

Around 1300, all the new streets were paved with stones like this – as was the square. The stone paving rested on the subsoil, as the older cultural layers and topsoil had been dug away. Photo: Horsens Museum.

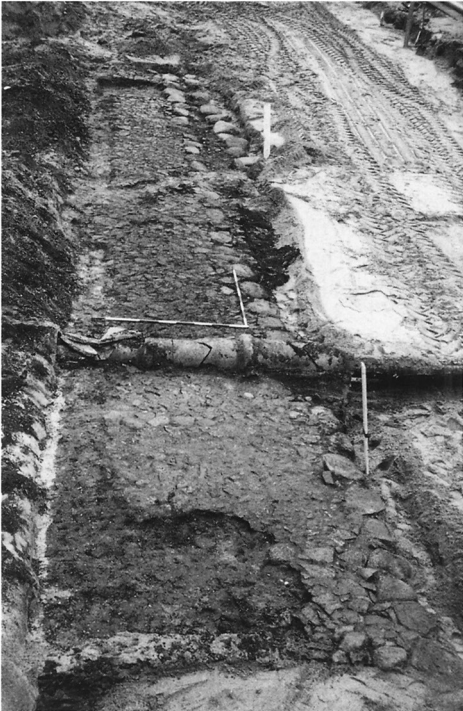

Fig. 15. Den ældre brolægning blev flere steder udbedret eller nyanlagt i tiden omkring 1350. Det viste stykke blev fundet i Søndergade og er en omhyggelig lagt stenbrolægning samt forsynet med en formodet vandrende. Foto: Horsens Museum.

At several places, the paving was repaired or renovated around 1350. The part shown here was found in the Søndergade street. The paving was made very accurately and provided with a drain. Photo: Horsens Museum.

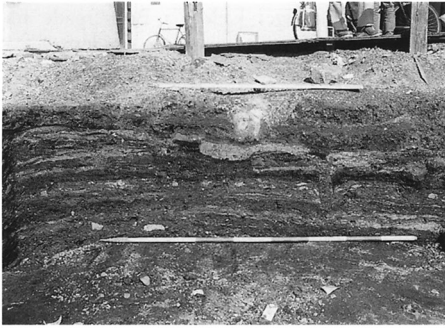

Fig. 16. Snit gennem en række gulvlag fra perioden 1350-1500, fundet på hjørnet Fugholm/Borgergade. De tilhørende huse har været lette bygninger med lerklinede fletvægge. Foto: Hans Mikkelsen.

A section through a number of floor layers from c 1350-1500, found at the corner of the Fugholm and Borgergade streets. The houses to which they belonged were of a light construction and had mud-built walls. Photo: Hans Mikkelsen.

et dateringsmæssigt udgangspunkt for de arkæologiske undersøgelser i Horsens og påvisningen af den, både med hensyn til udbredelse og datering, er vel det bedste resultat, de lange kloakgrøfter til dato har givet.

Som tidligere anført gav de lange kloakgrøfter kun ringe mulighed for at undersøge den samtidige bebyggelse i detaljer. Det er derfor vanskeligt at sige noget om, i hvilken takt den nye og forøgede byplan blev udfyldt, og hvilken karakter denne bebyggelse havde. De lange profilvægge gav dog en række brugbare oplysninger, der bringer vores viden om byens huse et stykke frem. I Borgergade, der var hovedstrøget i den foregående periode, blev fra 1300-årene og frem registreret en håndfuld huse i profilerne samt i de smalle stikledninger. Der var dels tale om huse med trævægge og huse med lerklinede vægge og lergulve. En tidligere udgravning i 1988 på hjørnet Borgergade/Fugholm viste en kontinuerlig husbebyggelse fra ca. 1350 til 1500, repræsenteret ved en lang række gulvlag af ler, vekslende med afretningslag af sand og trækulslag (fig. 16). Dateringen hviler på 36 mønter, fundet i gulvlagene. Modsat hvad der er tilfældet i Borgergade, er forholdene i den nyanlagte Nørregade, som var byens nordligste gade. Her er først dokumenteret bebyggelse fra 1400-årene, og det vidner om, at den nye byplan først er blevet helt udbygget i løbet af middelalderen, og således har den ved anlæggelsen kunnet opfylde byens fremtidige behov for ekspansion.

Fra 1400-årene stammer også rester af to teglbyggede stenhuse/kældre. Dårligst bevaret var et hus på hjørnet af Søndergade/Torvet, hvor kun et fundamentstræk med en teglmur blev undersøgt. Mere informativ var en teglstenskælder i Borgergade (fig. 17). Kældrens facade fremkom i profilsiden, og kun en lille del af selve kælderen kunne undersøges. Rester af husets døråbning og det første trin af trappen ned i kælderen blev dokumenteret. Kælderen, som stadig ligger intakt under gaden, bringer antallet af kendte stenkælder/huse i Horsens op på otte. Trods det at byen i middelalderen ikke huser en større husholdning, som for eksempel et domkapitel, så har der været en byggeaktivitet, der blandt andet siger noget om byens økonomiske formåen.

Fig. 17. Teglbygget kælder i Borgergade fra 1400-årene. Huset kunne kun undersøges i ringe omfang. Billedet viser trappenedgangen og dørpartiet, til højre ses kloakgrøften. Foto: Horsens Museum.

A brick-built cellar from c 1400 in the Borgergade street. The house could only be investigated to a limited extent. The photo shows the staircase and the door. The sewerage ditch is seen to the right. Photo: Horsens Museum.

Foruden de nævnte teglkældre, så blev det i 1994 muligt at udgrave en stenkælder inde på grunden Nørregade 52-54. Den ligger lige nord for Skt. Jacobs kapel/Vor Frelsers kirke på et område, hvor store dele var udlagt som en plads, svarende til Torvet på kirkens søndre side. Udgravningen viste, at man her havde bygget et hus i tiden lige før 1300 (fig. 18). Tilbage var rester af en træbygget kælder på 5×5 m, med spor af en vægbænk samt enkeltliggende syldsten, der antagelig har båret en fodrem. I bunden lå mange slagter og vinduesglas, der kan stamme fra smedearbejde og eventuel montering af vinduer. Om dette arbejde er foregået på stedet, eller om de fundne rester er tilkommet ved nedlæggelsen af kælderen, vides ikke. I tiden omkring 1300 bliver hele området forsynet med den samme pikstensbelægning, som kendes fra gaderne og fra Torvet (fig. 19). Herefter fyldes trækælderen op med rent sand, og der opføres en kampestensbygget kælder, der i areal er lidt større end trækælderen. Fundamentet var kampesten sat i ler, og der var ikke spor, som viste, i hvilket materiale selve huset var opført. Fra kælderen fandtes en trappe, der førte op mod nord. Huset synes ved opførelsen at have ligget alene på pladsen, idet der mellem det og kirken ikke er fundet samtidige bebyggelsesspor, men kun den udlagte pikstensbelægning. Om huset udgør en del af den formodede kongelige ejendom omkring Skt. Jacobs kapel, kan ikke godtgøres.

Den nye byplan har antagelig fra begyndelsen været planlagt med en form for afgrænsning og mest tænkeligt af et jordbygget anlæg, beståen-

Fig. 18. Kampestensbygget kælder med en forgænger i træ. Fundet på Nørregade 52-54. Set fra nord. Foto: Hans Mikkelsen.

A cellar built of granite boulders and its wooden predecessor, from Nørregade no. 52-54. Photo: Hans Mikkelsen.

Fig. 19. Den udlagte brolægning fra ca.1300, der lå rundt om stenkælderen og igennem hvilken, kælderen var nedgravet. Foto: Hans Mikkelsen.

The paving from c 1300 surrounded the cellar, which had been dug through it. Photo: Hans Mikkelsen.

de af vold og grav. Imidlertid blev dette anlæg, som beskrevet senere i artiklen, først opført et godt stykke ind i 1300-årene. Grunden til denne forsinkelse skal findes i nogle pludselige og dramatiske forandringer i den ellers så harmoniske byplan.

En lokal befæstning på Torvet

Et af de mest overraskende fund blev gjort under udgravningerne på Torvet. Skåret ned igennem den nyanlagte torvebrolægning fandtes rester af et større befæstningsanlæg, bestående af en 8-10 m bred og ca. 2 m dyb voldgrav (fig. 20). Den store voldgrav kunne følges rundt om kirken, og den gennemskar de to nyanlagte gader, Nørregade og Kattesund, og dermed færdslen i området. Graven omsluttede et næsten cirkelformet område med en diameter på ca. 140 m, men den nordre afgrænsning er ikke undersøgt eller fastlagt (fig. 13). Der har været adgang over graven fra torvesiden, hvor en jordbro var efterladt, og hvor en række stolpehuller

Fig. 20. Torvet under udgravning. Den lokale befæstning ses løbe på langs af kirkebygningen og er her markeret med bånd. Bagest til højre ses rester af det udgravede våbenhus. Foto: Hans Mikkelsen.

The square being excavated. The local fortification, which runs along the church building, has been marked with a band. The excavated remains of the porch are seen at the back to the left. Photo: Hans Mikkelsen.

Fig. 21. Snit gennem den opfyldte lokale befæstning og grav. Fylden er næsten rent sand samt tykke sorte lag af gødning og latrinaffald. Foto: Horsens Museum.

A section through the filled-in moat from the local fortification. The filling is almost pure sand, with thick layers of manure and lavatorial waste. Photo: Hans Mikkelsen.

tyder på, at adgangsvejen har været beskyttet af et træbygget portarrangement. Der fandtes ikke spor af en tilhørende vold, men da gravens tilfyldning blandt andet bestod af helt rent undergrundssand, er det rimeligt at antage, at denne fyld stammer fra en vold på gravens inderside (fig. 21). Hele anlægget har et præg af noget ikke-permanent, og således har gravens sider ikke været styrket med planker eller anden form for støtte til at holde sandsiderne, og flere steder iagttoges da også udskred fra siderne. Anlægget har haft en meget kort funktionstid efter anlæggelsen, som sker efter pikstensbelægningens etablering engang først i 1300-årene. Tilfyldningen består af den omtalte sand fra volden, iblandet ret tykke lag med latrinaffald og gødning. Fundmaterialet i fylden tyder på, at befæstningen er opgivet og nedlagt nogle få årtier ind i 1300-årene.¹³

Anlæggets karakter sammenholdt med de gener, det har medført for byens færdsel, torveliv og dagligdag viser, at det må være opført på grund af en akut situation, der har bevirket, at en del af den indre by hastigt er blevet forandret til en fæstning.

Da anlægget beskytter området omkring det kongelige Skt. Jacobs kapel, er det nærliggende at tro, at det skulle forsvare den kongelige ejendom, der kan have ligget i tilknytning til kapellet. Er dette tilfældet, kan anlægget have forbindelse med de genvordigheder kong Erik Menved havde med de jyske bønder i begyndelsen af 1300-årene.

Et af de afgørende slag i kampen mod bønderne stod på Hatting mark vest for Horsens, hvor kongens tyske lejetropper nedkæmpede bondehæren. Forud for disse begivenheder kan kongen have følt sig truet og dermed ønsket at befæste sine egne besiddelser i Horsens med en voldgrav. Intet tyder på, at der nogen sinde skete et angreb på befæstningen, og den har helt mistet sin betydning, da Erik Menved i 1313 påbegynder opførelsen af den kongelige borg Bygholm umiddelbart vest for købstaden.¹⁴ Da denne borg står færdig og bliver sæde for den kongelige foged i Horsens, kan den lokale befæstning inde i byen udjævnes.

Byens grav

Inden midten af 1300-årene var byrummet blevet reetableret med brolægning i både de berørte gader og på torvet, og man kunne påbegynde afslutningen af den oprindelige udtænkte byplan. Byens afgrænsning i forhold til markjordene, blev o. 1350 anlagt som en 10-12 m bred og mellem 3-5 m dyb voldgrav, der antagelig har haft en jordvold på indersiden, der kun enkelte steder har givet sig til kende i undersøgelserne. Gravens forløb er påvist hele vejen rundt om byområdet, dog kun et enkelt sted på nordsiden (fig. 13). På grund af de smalle udgravningsgrøfter kunne et helt voldgravssnit ikke udgraves, og dybden på graven er derfor fastlagt gennem boringer (fig. 22). Udgravningerne viste, at der gennem resten af middelalderen skete flere forandringer med byens grav. I flere tilfælde kunne det erkendes, at graven var gjort smallere bl.a. på stykket mellem

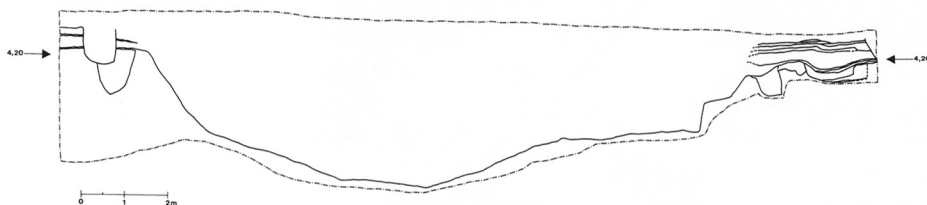

Fig. 22. Snit gennem byens grav i Nørregade ud for gaden Graven. Dybden er fremkommet ved boring, og kun de øverste lag kunne udgraves. Tegning: Ina Holst.

A section through the town moat in Nørregade outside the Graven street. The hole was drilled, and only the top layers could be excavated. Drawn by Ina Holst.

Søndergade og Nørregade langs med gaden Graven. I forbindelse hermed blev ved Nørregade anlagt en kraftig stenbygget afløbsrende, der har ledt spildevand fra et hus i nærheden ud i byens grav (fig. 23). I Søndergade blev fundet et kampestensfundament, der efter en delvis opfyldning af graven på gadestykket må have virket som støtte ud mod resten af den åbne grav. I bunden sad en træforet rende, så afvandingen kunne fortsætte trods denne opfyldning (fig. 24). Fundamenter af byporte er påtruffet i Borgergade og ved Mælketorvet. De arkæologiske problemer omkring byens grav er endnu ikke løst. De begrænsede udgravningsmuligheder tillod ikke større undersøgelser, så indtil videre må gravens topografiske udstrækning være hovedresultatet.

Grav og vold er næppe anlagt for at tjene et bestemt militært formål, og der findes da heller ikke vidnesbyrd om, at byen har haft brug for dem i krigssituationer. Snarere er der tale om en fiskal afgrænsning, der skulle sikre at ingen kørte ind i byen med varer uden at betale afgift. Graven og volden sikrede således, at alle skulle gennem byens porte, hvor afgiften blev lagt.

Først i 1581 bliver hele anlægget endelig sløjfet og opfyldt, og på de indvundne jordstykker anlægges da en række små byggegrunde.¹⁵

Byplanen

Med anlæggelsen af byens afgrænsning var den sidste brik i “byfornyelsen” lagt, og Horsens havde fået en “moderne”, middelalderlig ramme. Forbilledet for byplanen kan findes i en række nordtyske byer, som gennem 1200- og ind i 1300-årene gennemløb en tilsvarende udvikling.¹⁶ Især de nye hansebyer på Østersøkysten, som f.eks. Stralsund og Rostock udviklede sig kraftigt og hurtigt i løbet af 1200-årene, og ser man bort fra

Fig. 23. Stensat afløbsrende i kampesten sat i ler. Renden, som har ført ud i byens grav fra et nærliggende hus, er dateret til 1400-årene. Foto: Horsens Museum.

A drain built of boulders set in clay. The drain, which led to the moat from a nearby house, was dated to the 15th century. Photo: Horsens Museum.

forskelle i størrelse, så er det elementerne fra disse byer, vi ser gentaget i den nye byplan i Horsens. Torv, befæstning, rådhus, kirkelige og verdslige institutioner bliver da fælleselementer i den middelalderlige byplan.

Fra dansk område kan byplanen i Horsens bedst sammenlignes med den tilsvarende fra Køge.¹⁷ Denne by blev grundlagt på en øde strandeng mellem 1280 og 1288. Her kunne således, uden generende ældre strukturer, planlægges en middelalderby, som man på det tidspunkt mente, at en "rigtig" by skulle udformes med de institutioner og de rammer, der skulle til, for at middelalderbyen kunne fungere på bedst mulige måde. I Køge genfinder vi byelementer som det store torv, tiggermunkenes klosteranlæg og den jordbyggede afgrænsning med vold og grav, som alle netop blev karakteristiske dele af det nye Horsens. Byplanen i det middelalderlige Køge er næsten identisk med den byplan, Horsens fik efter forandringerne.

Den store forandring af byplanen i Horsens har krævet store investeringer i forbindelse med anlæggelsen og med udbygningen af de nye byområder. Vi ved ikke, hvem der stod bag udførelsen af dette projekt. Der kunne peges på kongen selv, idet Erik Menved, som sine forgængere, havde ejendom i byen og patronatsretten til såvel sognekirken Vor Frue som kapellet Skt. Jacob på Torvet. Hans hovedinteresse var vel imidlertid af økonomisk karakter, fordi skatter og afgifter betød en god indkomst for kongemagten, hvilket gjaldt alle de danske byer. Kongen kan have igangsat byplansarbejdet i et ønske om at forbedre byens rammer og dermed øge de økonomiske muligheder. Det kan imidlertid ikke udelukkes, at initiativet er kommet fra byens egne borgere. I denne periode drev de en omfattende handel med hansestæderne, og de fiskede på sildemarkerne ved Øresund, og gennem disse kontakter kunne de hjembringe nye idéer om byindretning, som den kunne opleves i byerne omkring

Fig. 24. Kampestensfundament fundet ved den opfyldte bygrav i Søndergade. Det har virket som støtte mod den åbne grav i en periode, hvor den del af graven, som krydsede Søndergade, var opfyldt. Foto: Horsens Museum.

A boulder foundation found next to the moat in Søndergade. It functioned as a support for the open moat at a time when the part of the moat, which ran across Søndergade, was filled in. Photo: Horsens Museum.

Østersøen. Med vor nuværende viden kan vi ikke besvare spørgsmålet, og nye arkæologiske udgravninger kan næppe heller give et endegyldigt svar.

Udgravningen af Torvet

I 1992 blev der, som tidligere nævnt, mulighed for at undersøge Torvet ved den nuværende Vor Frelsers kirke. Det var forventet, at dele af denne plads havde fungeret som kirkegård for det middelalderlige Skt. Jacobs kapel, men udgravningerne viste ingen begravelser i området omkring denne bygning.

Der var tale om en totaludgravning af byens købstadstorv, og fladegravningen dækkede i alt 1200 kvadratmeter, der som hovedresultat viste torvets brug og udvikling i perioden 1300-1600. Der kunne udskilles en række faser, bestående af i alt ca. 700 kulturlag. Dateringen af de enkelte faser blev støttet af 274 fundne mønter samt de mere end 22.000 stykker keramik, der fandtes fordelt over hele Torvet.¹⁸

Der blev udskilt ni hovedfaser:

- Fase 1:* Ældre lag end den udlagte pikstensbelægning. Afgravning forud for belægningen har fjernet en del aktivitetsspor. I denne fase fandtes det omtalte langhus fra 1000-årene.
- Fase 2:* Udlægning af pikstensbelægning i tiden omkring 1300. I belægningen fandtes spor af et hegn, der har adskilt kirkens ejendom fra torvet.
- Fase 3:* Anlæggelse af den lokale voldgrav på tværs af torvet. Datering til tidsrummet 1310-1315.
- Fase 4:* Voldgraven tilfyldes og torvebelægningen reetableres. Et rådhus opføres og kapellet ombygges og udvides med blandt andet nyt våbenhus. De første byggerier sættes i gang omkring 1350.
- Fase 5:* Hele torvet får ny belægning af teglstensbrokker blandet med natursten. Langs kapellets sydside anlægges en række lette boder. Fasen dateres til tiden omkring 1400.
- Fase 6:* Rådhuset nedbrydes og teglbrokker udplaneres på torvet. I torvets sydøstlige hjørne opføres et bindingsværkshus. Fasen dateres til 1400-1450.
- Fase 7:* Nye partielle brolægninger udlægges på torvet. Datering 1450-1500.
- Fase 8:* Våbenhuset nedbrydes. Flere faser af ny brolægning. Denne fase afsluttes et stykke ind i 1600-årene.
- Fase 9:* Lag efter ca. 1650.

Fra undersøgelserne på Torvet skal her fremlægges de vigtigste topografiske resultater og herunder en omtale af de bygninger, der kom til at forme pladsen.

Kapellet

Den dominerende bygning på Torvet var og er stadig Skt. Jacobs kapel/Vor Frelsers kirke, der i 1351 blev givet til johanniterordenen af kong Valdemar Atterdag. I 1481 blev den byens sognekirke, men allerede fra overdragelsestidspunktet synes johanniterne at have påbegyndt bygningsmæssige forandringer af kapellet.¹⁹

Oprindeligt var kapellet, opført 1200–25, en del mindre end den nuværende bygning og bestod af kor og et kortere skib. Udgravningen kunne med sikkerhed fastslå, at søndre sideskib er en tilbygning fra efter 1350, og antagelig opføres på samme tid kirkens store tegltårn. Om forholdet er det samme ved nordre sideskib kan ikke afgøres, da der ikke er gravet

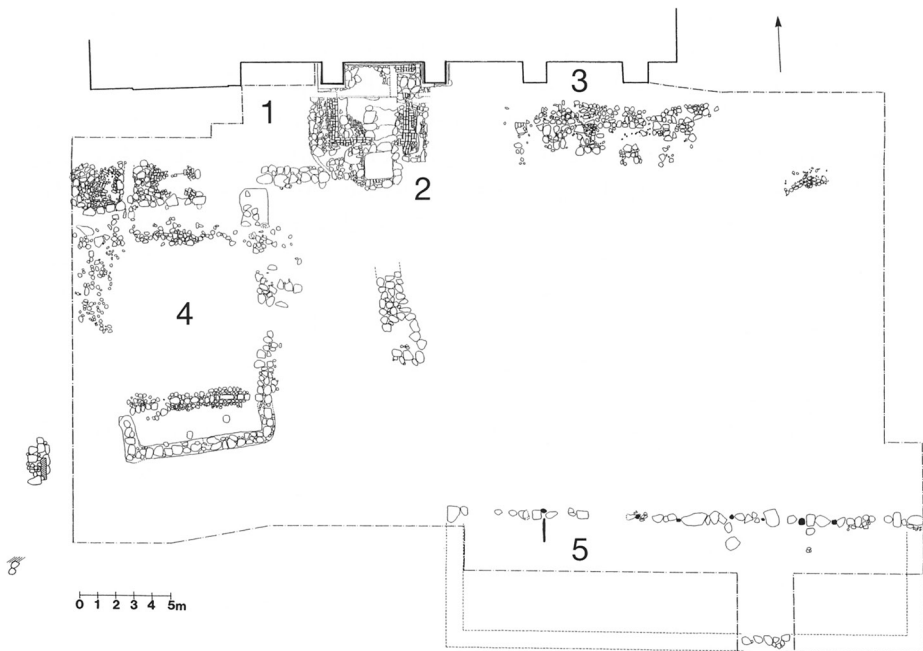

Fig. 25. Plan over de fundne bygningsrester på Torvet. 1. Våbenhus. 2. Tilbygget færist. 3. Handelsboder langs kirken. 4. Byens første rådhus. 5. Bindingsværksbygning med handels- og håndværksboder. Tegning: Ina Holst.

A plan of the building remains, which were found at the square. 1. A porch. 2. An added animal grid. 3. Stalls along the church. 4. The first town hall. 5. A half-timbered building with booths for crafts and trade. Drawn by Ina Holst.

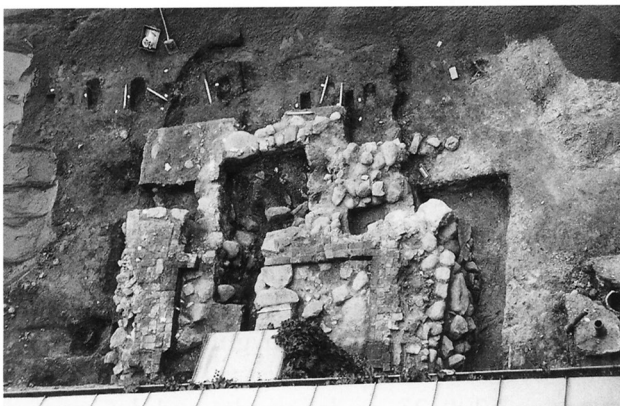

Fig. 26. Foto af det udgravede våbenhus med den senere tilføjede færist. Billedet taget fra Vor Frelsers kirkes tårn. Foto: Hans Mikkelsen.

A photo of the excavated porch with the later added grid. The photo was taken from the tower of the church of Our Saviour. Photo: Hans Mikkelsen.

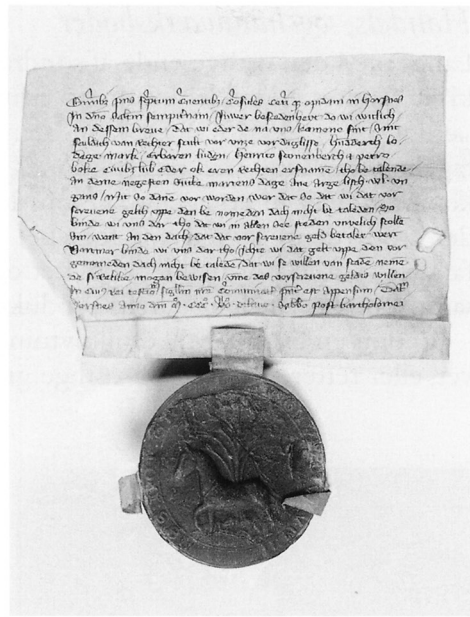
ind til fundamentene her, men det er sandsynligt. Endvidere opføres et nyt, nu nedrevet, våbenhus på kirkens sydfacade ud mod torvepladsen (fig. 25,1). Det var opført af røde teglsten på et kraftigt kampestensfundament, og mod syd fandtes smigen til hoveddøren og dørtrinnet. Lidt senere tilføjes et usædvanligt anlæg ud for syddøren, nemlig en færist (fig. 25,2). Risten er sat i kampesten lagt i mørtel og har oprindeligt haft en dybde på 1 m. Indvendigt var den delvis pudset op med mørtel. Senere i middelalderen blev risten forhøjet, ligesom gulvniveauet i våbenhuset, på grund af terrænhævning ude på torvepladsen. Den velbyggede færist har skullet holde løsgående dyr på markedspladsen ude fra bygningen (fig. 26). Om dette behov senere bliver mindre vides ikke, men færisten blev nedlagt i slutningen af 1400-årene. Våbenhuset blev nedrevet i løbet af 1500-årene, antagelig fordi kirken ved Reformationen ikke længere fungerede som byens sognekirke. Denne funktion blev overtaget af Klosterkirken. At johannitterne havde flere byggeplaner, tyder fund af kraftige stenfundamenter ved koret på. Disse lå i forlængelse af sideskibets mur, og de dateres til slutningen af 1300-årene. De kan repræsentere en planlagt korombygning i gotisk stil, som af uvisse grunde ikke blev gennemført.

Rådhuset

Syd for kirken ved Torvets vestsiden fandtes spor af en fritliggende bygning (fig. 25,4). Huset har stået på en kampestenssyld og måler 8×11 m og må på grund af den lette fundering have været et bindingsværkshus, og mange teglbrokker på Torvet tyder på, at det havde tegltavl. Der har ikke været kælder i dette hus. Mod syd havde bygningen en arkadefacade, der fungerede som husets hovedindgang. Ved det nordøstlige hjørne fandtes dele af en fundering, lagt i en mindre sandgrøft. Denne har antagelig båret en udvendig trappe. Store dele af bygningen lå oveni den opfyldte lo-

Fig. 27. Det ældst kendte aftryk af byens middelalderlige segl. Det sidder under et brev fra 1368, skrevet af Rådet i Horsens til nogle købmænd fra Lübeck. Foto: Bodil Møller Knudsen.

The last known imprint of Horsens' medieval seal. It was placed underneath a letter from 1368, from the town council to some merchants in Lübeck. Photo: Bodil Møller Knudsen.

kale befæstningsgrav og kan således ikke være opført, før denne blev opgivet i tiden lige før 1350. At der ikke er gået lang tid mellem tilfyldning og opførelse ses af, at fundamenterne er sunket ned i den løse gravfyld og har givet voldsomme sætninger i fundamentet, og mere end ca. 100 år har huset næppe stået.

På grund af den centrale placering midt på byens torv tolkes denne bygning som byens første middelalderlige rådhus. Rådhuset var en del af de byfunktioner, som kommer til os fra det nordtyske område. I Danmark kendes ikke mange udgravede eller bevarede middelalderlige rådhus, men senest er det ældste rådhus i Århus udgravet på Store Torv.²⁰ Dette rådhus er lidt større og lidt ældre end huset i Horsens, men placeringen på byens nye torv er ganske analog. I Ribe er byens rådhus kendt gennem et par mindre undersøgelser, og her er også fundet spor af en arkadefacade med indgang, der kan være en direkte parallel til rådhuset i Horsens.²¹

Rådhuset blev benyttet som samlingssted og arkiv for byens råd, og her opbevarede man blandt andet byens stadsret. Hvornår byen får egen stadsret, som for øvrigt var en afskrift af Slesvig Stadsret, vides ikke, men allerede i 1317 kan man overgive en kopi til borgerne i Ebeltoft, så de kan afskrive den til eget brug.²² I rådhuset lå også byens eget segl med en gående hest foran et lindetræ (fig. 27). Selve seglstampen kendes ikke, men det ældst kendte aftryk sidder under et brev fra rådet i Horsens til nogle købmænd i Lübeck i 1368.²³

Handels- og håndværksboder

Langs med den østlige ende af søndre sideskib på nuværende Vor Frelsers kirke fandtes en række kvadratiske fundamenter opført i teglsten og ikke særligt solide (fig. 25,3). De kan dateres til tiden omkring 1400 og har antagelig båret lette trækonstruktioner, som har været bygget op mod kirkemuren. Der er antagelig tale om lette handels- eller håndværksboder, der trods deres lethed var forsynet med egentlige gulve. I gulvlagene fandtes spor af stor handelsaktivitet og blandt andet et stort antal mønter samt spor efter nålemagerens produkter (fig. 28).

Endnu en bygning med tilknytning til torvelivet blev udgravet på Torvet, eller rettere på den syd-østlige grænse mellem Torvet og Søndergade

Fig. 28. Den mest almindelige fundne mønt i Horsens er den såkaldte "borgerkrigs-mønt" fra 1300-årene. I stort antal er de blandt andet fundet i gulvlagene til de lette handelsboder ved kirkens mur. Foto: Steen Olander.

The most ordinary coins found in Horsens are the so-called "civil war coins" from the 1300s. They were found in large numbers in the floor layers of the stalls by the church wall – and elsewhere. Photo by Steen Olander.

Fig. 29. Den nordre syldstensrække i det lange bindingsværkshus, der blev opført i Torvets syd-østre hjørne. Mellem stenene ses de bevarede tagbærende stolper. Foto: Horsens Museum.

The northern row of sill stones from the large half-timbered house, which was built in the S-E corner of the square. Between the stones are the preserved posts, which carried the roof. Photo: Horsens Museum.

(fig. 25,5). Det var et 27 m langt bindingsværkshus, opført på syldesten og med jordgravede tagbærende stolper placeret mellem stenene (fig. 29). Det kunne ses, at huset havde været opdelt i flere afdelinger, og at det har været ombygget flere gange. Grunden hertil var, at det lå placeret over nogle store gruber og sammensynkning betød, at huset i flere omgange måtte have funderingen hævet. En af de tagbærende stolper er dendrokronologisk dateret til 1433, men om denne datering viser opførelse eller udbedring kunne ikke afgøres. Huset har antagelig været brugt af håndværkere og handelsfolk, der her havde adgang til både markederne på Torvet og til kunderne på byens hovedstrøg Søndergade. I husets østlige del virkede en tid en bronzestøber, idet en del af hans efterladenskaber blev fundet.

For det er netop handel og håndværk, der præger fundmaterialet på Torvet. Da genstandsmaterialet ikke er bearbejdet, skal der her kun gives nogle få eksempler på, hvad Torvet rummede.

Det er ikke mange genstande, som kan henføre til handel og import, og man må formode, at de vigtigste produkter, som blev tilført markedet, var dagligvarer som salt og jern (fig. 30). Et andet indført produkt var slibestensemner fra Norge, som ikke blot var almindelige blandt de fundne genstande på Torvet, men som også er fundet i et betydeligt antal i udgravninger andre steder i byen (fig. 31).

Fig. 30. Jernbarre fundet på Torvet. Den er antagelig importeret fra Harzen over Lübeck. Foto: Steen Olander.

An iron ingot found at the square. It was probably imported from the Harz via Lübeck. Photo: Steen Olander.

Fig. 31. Slibestensemner importeret fra det norske Sarpsborg er meget almindelige i byfundene i Horsens. Foto: Steen Olander.

Raw material for whetstones imported from Sarpsborg in Norway is a common find in Horsens. Photo: Steen Olander.

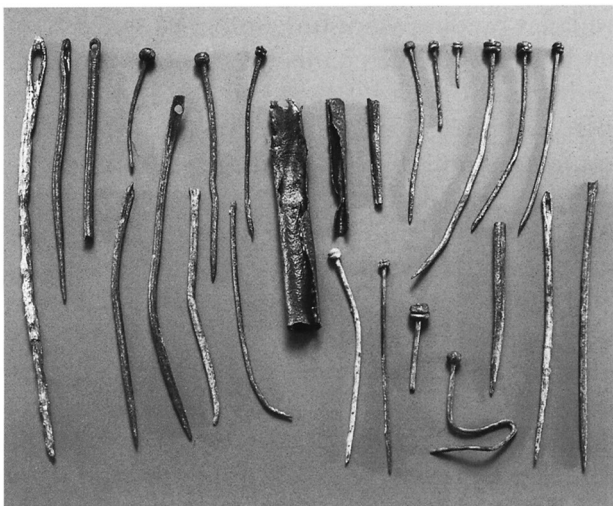

Fig. 32. Et udsnit af nålemagerens arbejde. Han lavede såvel sy- som stoppenåle samt nålehylstre. Foto: Steen Olander.

A selection of the needle-maker's work. He made both sewing and darning needles and needle cases. Photo: Steen Olander.

Heller ikke keramikmaterialet viser megen import fra udlandet. Kun lidt over 1% af den fundne skårmængde hidrører fra udenlandske lokaliteter, og heriblandt er det rhinske stentøj helt dominerende.²⁴ Heller ikke genstande i metal fra de midteuropæiske produktionssteder optræder særligt hyppigt, og hovedindtrykket er, at Horsens er en by med en stor selvproduktion og -forarbejdning af de ting, som var nødvendige i den daglige middelalderlige husholdning. Fund af skålvægtsdele kunne tyde på, at krydderier dog også har fundet vej til køkkenerne i byens huse.

Til gengæld møder vi forskellige former for håndværk, hvor lokale har solgt og eventuelt forarbejdet deres produkter. Her findes kedelflikkeren og hans affald af kobberstumper og fraklip, finsmeden og hans mange forskellige spænder og beslag, klædehandlerens afskårne tøjplomber, kam-mageren side om side med skomageren og endelig nålemageren, der i torvets affaldslag mistede 107 sy- og knappenåle samt flere velforarbejdede nålehylstre (fig. 32). De mange sy- og stoppenåle svarer til andre tilsvarende danske fund.²⁵ Også de nødvendige fingerbøl var til at få på Torvet.

En lille genstandsgruppe udskilte sig fra de mere daglige produkter, nemlig tre pilgrimsmærker, som blev fundet i området omkring Skt. Jacobs kapel (fig. 33). Pilgrimme på vej til eller fra valfartsstederne i Europa, og heriblandt måske til Santiago de Compostella, har på deres rejse besøgt Skt. Jacobs kapel i Horsens. Det største mærke er af den hellige Theobald, som blev dyrket i Thann i Alsace og mærket kan dateres til den sene del af 1400-årene. Det var især besøgende fra Nordeuropa, der søgte hans kirke, og ved Reformationen syner pilgrimsfærden hen i denne by. I Thann kunne man købe et tinmærke med den siddende biskop, som

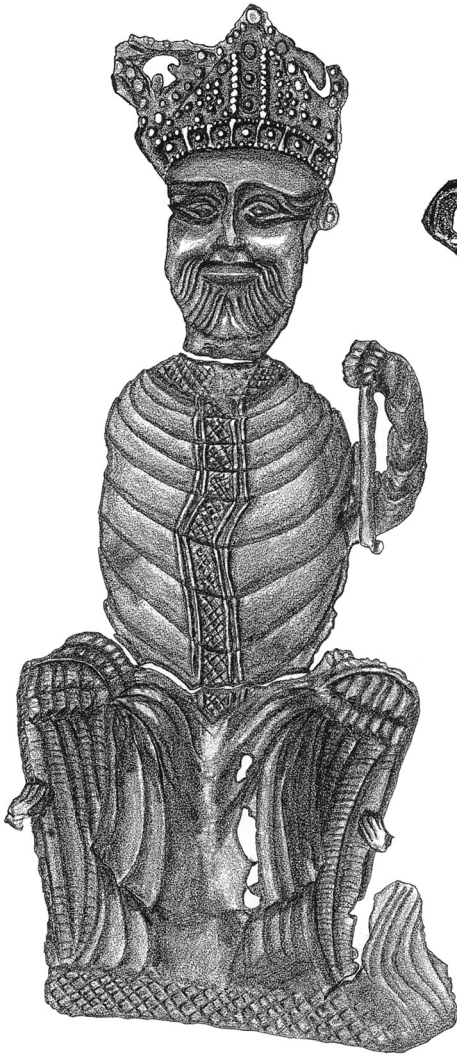

Fig. 33. Blandt de mange fund omkring kirken var også pilgrimsmærker. Til venstre ses Skt. Theobald fra Thann i Alsace, øverst til højre Skt. Hjælper fra Kliplev og nedenfor et midteuropæisk mærke, som kan stamme fra Kranenburg. Theobald-mærket måler 9 cm i højden; de øvrige er 1:1. Tegning: Lizzi Nielsen.

Among the many finds from the area around the church were pilgrim badges. Here is St. Theobaldus from Thann in Alsace (left), St. Helper from Kliplev (top right), and a badge from Central Europe, perhaps from Kranenburg (bottom right). The Theobaldus badge is 9 cm tall; the others are in scale 1:1. Drawn by Lizzi Nielsen.

på Horsens-mærket mangler to flyvende engle, som sætter bispehuen på hovedet. Relikviet i Thann består alene af helgenens tommelfinger, og nye undersøgelser foretaget af Vatikanet viser, at dette er tommelfingeren fra en anden helgen, nemlig den hellige Theobald fra Gubbio.²⁶ Theobald af Thann er ikke meget kendt i Danmark, og andre mærker er ikke fundet herhjemme, men de kendes fra kirkeklokkernes afstøbninger af pilgrimsmærker.²⁷ Gosmer kirke, der ligger nordøst for Horsens, har antagelig været indviet til Theobald. I alterbordet fandtes et relikviegemme, hvori lå lidt knogler og et ravstykke. På en medfølgende tekst stod, at det var et stykke af den hellige Theobald.²⁸

Det andet pilgrimsmærke er dansk, nemlig fra Klipleve eller fra Randers, og det viser Skt. Hjælper. Tinnmærket findes i en del variationer og kan derfor godt være solgt flere forskellige steder. Horsensmærket skal dateres til sent i 1400-årene.²⁹

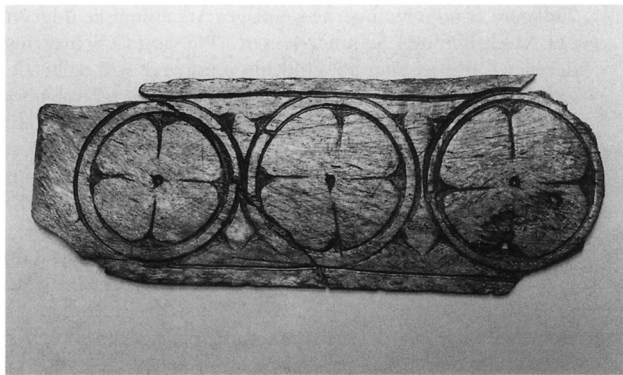
Det sidste mærke kan ikke umiddelbart identificeres. Det er et elegant tinnmærke, hvis motiv forestiller en person, som modtager den hellige oblat og ovenfor ses den korsfæstede Kristus på korset. Det har ikke været muligt at finde direkte paralleller til det fundne mærke, men et godt bud kunne være Kranenburg ved den tysk-hollandske grænse. Historien bag denne kirkes relikvie kunne passe til vort motiv, skønt kendte mærker herfra ikke er identiske.³⁰

Generelt må det siges, at fundmaterialet fra Torvets middelalderlag svarer til, hvad man finder i enhver mindre dansk købstad samt i hele det nordeuropæiske kulturområde. Pragtgenstande har ikke været almindelige i denne by, som ikke husede nogen stor fastboende husholdning, eller som ikke kan sammenlignes med de større handelsbyer. På den anden side giver fundmaterialet fra udgravningen et godt indblik i de helt almindelige ting, som middelalderborgeren omgav sig med og er dermed en værdifuld brik i udforskningen af byens historie og dens indbyggere (fig. 34).

Sammenfatning

Udgravningerne i Horsens har betydet en væsentlig tilgang af ny viden omkring byens ældste topografiske udvikling fra et landsbypræget bysammfund til en udbygget "europæisk" middelalderby. For første gang blev der fundet en vikingetidsbebyggelse med tilhørende gravplads under de middelalderlige bylag. Omfanget og karakteren af den første bebyggelse er endnu ikke fuldt ud klarlagt, men det arkæologiske billede viser en efterfølgende kontinuerlig bebyggelse, der i store træk svarer til udviklingen i andre danske købstæder. Overraskende i Horsens var imidlertid påvisningen af de radikale forandringer, der satte ind i perioden lige før og lige

Fig. 34. Blandt genstandsmaterialet fra Torvet var en stor del lavet af ben eller horn. Her ses et fint dekoreret låg, som har været brugt til et "penalhus-lignende" æske eller skrin. Foto: Steen Olander.

Among the artefacts from the square were several bone or horn items. Shown here is a finely decorated lid from a small box. Photo: Steen Olander.

efter 1300. Forandringer der synes at fortsætte et stykke op i 1300-årene. Nye byområder blev inddraget og et nyt gadenet udlagt. Samtidig foregår en byggeaktivitet, der ikke umiddelbart harmonerer med den almindelige opfattelse af perioden. Landbrugskrisen i første halvdel af 1300-årene, den sorte død og talrige pantsætninger, synes ikke at have dæmpet aktiviteterne i middelalderbyen Horsens. Har det udvidede byområde og det nye byggeri også en sammenhæng med en øget indvandring fra landområderne? Det er endnu for tidligt at lægge sig for fast på denne tanke, for dertil er detailudgravningerne for få.

Resultaterne vedrørende byens udviklingsmønster er næppe unikke, men snarere et eksempel på en generel og lignende udvikling i de øvrige danske købstæder. Udgravningerne efterlader dog det klare indtryk, at Horsens i højmiddelalderen var et dynamisk bysamfund, hvor de fysiske rammer fandt deres endelige form. Først da jernbanen blev anlagt i 1868 skete der væsentlige forandringer i den middelalderlige byplan.

NOTER

- 1) En oversigt over tidligere teorier om byen samt de middelalderlige kirkeforhold kan ses i C. Andreasen m.fl. 1977 og O. Schiørring 1980.
- 2) Se Aa. Simonsen 1926, p. 124-29.
- 3) Den eneste publicerede udgravning fra denne periode fra en undersøgelse i Fugholm. Se E. Roesdahl 1976, p. 107-118.
- 4) En oversigt over udviklingen inden for byarkæologien i Danmark er bl.a. givet i O. Schiørring 1993.
- 5) Samtlige udgravninger i Horsens midtby 1991-94 blev ledet af cand.mag. Hans Mikkelsen og cand.mag., nu museumsdirektør i Randers, Jørgen Schmidt-Jensen. I udgravningerne deltog en stor gruppe arkæologistuderende, som skal takkes for en meget stor indsats i al slags vejr hele året rundt.
- 6) De omtalte udgravninger har på Horsens Museum følgende sagsnumre: HOM 99, HOM 370, HOM 505, HOM 565, HOM 570, HOM 601-621, HOM 624-25, HOM 629 og HOM 1272. Her ligger dokumentationen for de fremsatte hovedresultater i denne artikel.

Tidligere er udgravningerne fremlagt i Arkæologiske udgravninger i Danmark 1991-1994 og i H. Mikkelsen og J. Schmidt-Jensen 1995 samt O. Schiørring 1998. Udgravninger i byens gader blev foretaget i henhold til Museumslovens §26 og betalt af Teknisk Forvaltning ved Horsens Kommune. Udgravningen på Torvet var en selvvalgt arkæologisk undersøgelse, der blev støttet gennem en særbevilling fra Horsens Byråd. Museet skal hermed takke for det store beløb. Udgravningen HOM 99 ved Fugholm, HOM 505 ved Mælketorvet og HOM 624 i Nørregade blev betalt af Rigsantikvarens midler for §26-undersøgelser. Der er fra Det arkæologiske Nævn givet publikationsstøtte til denne artikel, så det har været muligt at samle hovedresultaterne fra de mange udgravninger.

- 7) Om den seneste udgravning ved Klosterkirken se H.K. Kristensen 2000.
- 8) Lignende begravelser fra vikingetid er publiceret i bl.a. J. Skaarup 1976.
- 9) Se E. Roesdahl 1980, p. 18.
- 10) Gennem mange år er byens kirketopografi blevet diskuteret med særlig vægt på den ældste sognekirkes placering. Diskussionen er fremlagt i følgende publikationer, der hver har sit forslag til denne kirkes placering: S.Aa. Bay 1952, C. Andreasen m.fl. 1977, B.M. Knudsen og O. Schiørring 1992.
- 11) H. Birkeland 1954.
- 12) Anlæggelsen af gråbrødreklosteret i Horsens er beskrevet af Petrus Olai, hvis tekst er udgivet af M.Cl. Gertz 1920.
- 13) J.L. Larsen 1997, p. 215-16.
- 14) S.Aa. Bay 1982, p. 11.
- 15) S.Aa. Bay 1982, p. 33.
- 16) C. Meckseper 1982, p. 89-104.
- 17) M. Johansen 1986 og U.F. Rasmussen 1998.
- 18) Af fundene fra Torvet er indtil nu kun bearbejdet og publiceret de store mængder keramik. Dette er sket i J.L. Larsen 1995 og J.L. Larsen 1997. Resten af det store genstandsmateriale afventer bearbejdning.
- 19) S.Aa. Bay 1952.
- 20) H. Skov 1998, p. 259 f.
- 21) S. Jensen m.fl. 1983, p. 168.
- 22) Danmarks Gamle Købstadslovgivning 1952, p. 158.
- 23) Brevet med det bevarede seglaftryk befinder sig på Staatsarchiv i Lübeck med nr. Danica 153.
- 24) J.L. Larsen 1997, p. 210.
- 25) En oversigt over nogle af de danske nålefund kan ses i H. Reinholdt 1988.
- 26) Om Vatikanets undersøgelser henvises til U.F. Braccini 1993.
- 27) L. Andersson 1989, p. 85-87.
- 28) Danmarks Kirker, Århus amt, bind 30-31, p. 2764.
- 29) L. Andersson 1989, p. 51-54.
- 30) H.J. van Beuningen og A.M. Koldewey 1993, p. 144.

LITTERATUR

- Andersson, L. 1989: *Pilgrimsmärken och vallfart*. Kumla.
- Andreasen, C. m. fl. 1977: Horsens – en middelalderbys udvikling. *Hikuin* 3, 1977.
- Arkæologiske udgravninger i Danmark. Udgivet af Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat, 1991-94.
- Braccini, U.F. 1993: *La mano di S. Ubaldo*. Gubbio.
- Bay, S.Aa. 1952: Horsens ældste Sognekirke. *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Århus Stift*, 1952.
- Bay, S.Aa. 1982: *Horsens historie indtil 1837*.
- Birkeland, H. 1954: *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*. Skrifter utgitt av Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist.-Filos. Klasse. 1954, No.2, p. 73.
- Danmarks Gamle Købstadslovgivning, bind II. Udgivet af Erik Kroman i 1952. København.
- Gertz, M.Cl. 1920: *Petrus Olai: De ordine fratrum minorum*. Scriptores Minores Historiæ Danicæ mediæ ævi. Vol. II, København 1920 (fototeknisk optryk København 1970), p. 297 f.

- Jensen, S. m. fl. 1983: Excavations in Ribe 1979-82. *Journal of Danish Archaeology*, volume 2, 1983.
- Johansen, M. 1986: *Middelalderbyen Køge*. Århus.
- Knudsen, B.M. og O. Schiørring 1992: *Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år*. Horsens.
- Kristensen, H.K. 2000: Udgravninger ved Klosterkirken. *Arkeologiske udgravninger i Danmark 1999* (i trykken).
- Larsen, J.L. 1995: *Keramik fra Torvet i Horsens – typologi, proviniensbestemmelse og datering*. Udgivet af Afd. for Middelalderarkæologi og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev. Århus 1995.
- Larsen, J.L. 1997: Skår i tusindtal – keramik fra Torvet i Horsens ca. 1300-1650. *Kuml 1995-96*.
- Meckseper, C. 1982: *Kleine Kunstgeschichte der Deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt.
- Mikkelsen, H. og J. Schmidt Jensen 1995: En smuk lille by. *Skalk 1995*, 5.
- Rasmussen, U.F. 1998: Køge i middelalderen. *Årbog for Køge Museum 1997*.
- Reinholdt, H. 1988: "... syet i Ring Kloster", *Hikuin 14*, 1988.
- Roesdahl, E. 1976 (red.): Fugholm. En udgravning i middelalderens Horsens. *Østjysk Hjemstavn*, 1976.
- Roesdahl, E. 1980: *Danmarks Vikingetid*. København.
- Schiørring, O. 1980: *Horsens*. Ti Byer. Diskussionsoplæg. Projekt Middelalderbyen. Århus.
- Schiørring, O. 1993: Middelalderbyen. *Da klinger i Muld ... 25 års arkæologi i Danmark* (red. Steen Hvass og Birger Storgård). København/Højbjerg.
- Schiørring, O. 1998: Byudvikling i det middelalderlige Horsens. *Vejle Amts Årbog*, 1998.
- Simonsen, Aa. 1926: En udgravning i den gamle Bydel i Horsens. *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1926*.
- Skaarup, J. 1976: *Stengade II*. Rudkøbing.
- Van Beuningen, H.J.E og A.M.Koldewey 1993: Heilig en Profan. 1000 Laat-Middeleeuwse Insignes. *Rottedam Papers 8*, 1993.

SUMMARY

The change of a medieval town – the main results from a ten-year excavation campaign in Horsens

Until recently, the understanding of how Horsens developed during the Middle Ages was based mainly on a few ambiguous written sources. Only the occasional archaeological excavation had supplemented the insight into the town plan changes during this period. However, between 1990 and 1998, Horsens Museum was given the opportunity to carry out comprehensive archaeological excavations, due partly to sewerage work in all the medieval streets, partly to development and the establishing of a new paving on the town square (figs. 1-3). These archaeological excavations have completely changed the understanding of the town's history and the topographic development

from the end of the 10th century until the end of the Middle Ages.

The excavations revealed the first traces of a Viking settlement (fig. 4): in the Borgergade street, six pit-houses were found, which are supposed to have been part of a large farm. The house types and the artefacts resemble corresponding finds from agrarian settlements in other parts of Viking Age Denmark. A pagan burial ground belonging to the settlement was found less than 200 metres west of the settlement. Thirteen graves were excavated (figs. 5-6), all of which were inhumation graves. Most of the graves had an E-W orientation, and the majority contained coffins. Ten graves had skeletal re-

mains. One grave had a burial chamber, and this was also one of the few graves containing grave goods – a small vessel, a glass bead and a whetstone (fig. 7). Another remarkable grave was an irregular burial containing two females – supposedly slaves – who had been sacrificed and carelessly buried next to a coffin grave containing the body of a man (fig. 8).

The following century has so far been represented by a 27-m long house with curved walls (fig. 10), which was found in the town's square, and by a boundary ditch and road layers in the area above the excavated pit houses. Archaeological finds from the 12th century are also present in large areas of the town. Settlement remains (figs. 11–12) and roads, including a plank road, were found in the road track. However, more information on these should be sought in the adjoining plots, as ditches for service pipes revealed numerous house traces that we have so far not been able to investigate further.

Quite unexpected, the excavations revealed the positive traces of extensive structural changes in the town layout in the decades around 1300 (fig. 13). From having resembled a village, Horsens now got a town plan similar to that known from many contemporary trading towns in Northern Europe, including Denmark – a fine Danish example of which is the town of Køge. This new layout, which had the royal St. Jacob's chapel as its centre (now The Church of Our Saviour), is responsible for the basic appearance of the present town. Several completely new streets were established – such as Søndergade and Nøregade and several small streets connecting them to the harbour – and a large square was laid out in the centre. The original topsoil was removed from the streets and the square and replaced by a uniform stone paving (fig. 15). On that occasion, most of the streets – including the wide Søndergade – were given the width they have today. During the following decades, new buildings sprang up along the streets. During the excavations, traces of a number of half-timbered houses were registered (fig. 16) as were parts of three stone houses from the 14th and 15th century (figs. 17–19). The new town plan was completed when a wide moat and adjoining ram-

part encircling the 14th century market town was constructed, with gates for the radial roads (figs. 22–24).

However, the square was not left undisturbed for very long. In the beginning of the 14th century, a regular fortification was built here. It had a 140-m diameter and surrounded the area of the royal St. Jacob's chapel and perhaps an adjoining royal farm (figs. 20–21). A wide and deep moat was dug, which according to the excavation results was only used for a few years before it was filled in again. This peculiar town fortification should perhaps be associated with the peasants' revolt against King Erik Menved – it may represent an attempt to defend the king's own farm.

Whereas the excavations in the streets revealed the development in broad outlines, the complete excavation of the square exposed town life between 1300 and 1600 in detail. In the Middle Ages, the square was not an open area. A number of buildings were situated here (fig. 25). South of the church was a large porch from c 1350, which has since been demolished (fig. 26), and east of this, against the chancel, were a number of light, open-shed stalls, where the needle-maker and others had their workshops. On the south side of the square was a 27-m long half-timbered house, built in 1433, which may have been rented out to craftsmen or grocers (fig. 29). In a much more dominant position, right in the middle of the square, was the first town hall, which was built during the first half of the 1300s. The town hall was an 8×11-m large building, which was supposedly half-timbered, with a bricked arcade towards the south side of the square. This was where the town kept its seal (fig. 27) and other important items.

The artefacts from more than 700 culture layers, the dating of which were supported by coin finds (fig. 28) plus 22,000 pottery sherds have given a good impression of the common crafts and trade activities in a small medieval town in East Jutland. The market trade concentrated on the sale of agrarian products from the fertile surrounding area and imported items such as iron (fig. 30) and salt – all products difficult to establish in an excavation, as opposed to the different workshop products. Here the needle-

maker made sowing and darning needles (fig. 32), and next to him, both the metalworker and the tinker were active. In another corner someone was making whetstones out of slate imported from Sarpsborg in Norway (fig. 31). Carved bone also occurs in the square (fig. 34).

The find material from Horsens is characterised by being mainly local. Only a few imported items were found, for instance three pilgrim badges found near the St. Jacob's chapel (fig. 33).

The excavations have provided new knowledge of a medieval town during a period of dynamic change, starting around 1300. The town did not only get a new street plan, a moat and a rampart, a square and a town hall, but also a friary, a hospital and a leprosy hospital. After all these changes, Horsens – in spite of the smaller size – appeared as a town with a look and functions similar to the cities of Northern Europe.

Ole Schiørring
Horsens Museum

Translated by Annette Lerche Trolle

